

CAPITOLUL 7 DIN CARTEA Δ A METAFIZICII ARISTOTELICE

ȘERBAN N. NICOLAU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române

Abstract: The article is a short introduction to the problems related to the Aristotelian treatise known as *Metaphysics*, as well as an introduction to book Δ and specifically to chapter 7 of this book, about Being. The main theories regarding the genesis and current composition of the treatise, controversies, assumptions and certain data are presented, together with the most important comments preserved in the more than two millennia of influence exerted by it on philosophy in general.

Keywords: Aristotelian corpus, acroamatic writings, physics, metaphysics, being, being, existence.

Deși „*Metafizica* lui Aristotel este probabil cartea cea mai studiată, cea mai discutată și, cu siguranță, lucrarea ce a exercitat cea mai mare influență asupra întregii istorii a filosofiei occidentale”¹, Aristotel n-a scris niciun tratat cu titlul *Metafizica*. Mai mult decât atât, cuvântul „metafizică” îi era necunoscut lui Aristotel. Titlul tratatului *Metafizica* apare pentru prima dată la Nicolaos din Damasc², un comentator din sec. I î.Chr. și provine, cel mai probabil de la primul editor critic

---

¹ Enrico Berti, *Structura și semnificația Metafizicii lui Aristotel*, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2014, p. 5; pentru ca lucrurile să fie spuse până la capăt, trebuie adăugat că după lumea greacă și latină antică, câteva secole înainte de Evul Mediu latin, *Metafizica* lui Aristotel a influențat deopotrivă cultura arabă clasică, fiind tradusă în sec. al IX-lea la Bagdad, iar Berti se corectează adăugând și Orientul locului central al ei în Occident; să ne amintim că după desființarea Școlii din Atena în 529 și din Alexandria în 640, care erau centrele cele mai importante ale peripatetismului, tradiția aristotelică s-a menținut în orientul grecesc prin filosofii refugiați în Persia și prin călugării schismatici din Siria; așa încât, atunci când religia islamică înlocuiește creștinismul în Orientul asiatic, acesta cunoștea prin intermediul școlilor siriene o întreagă tradiție greacă filosofică și științifică, în care Aristotel și comentatorii lui greci ocupau locul central (vezi și Șerban N. Nicolau, *Comentarii și traducători ai tratatului. Tradiția indirectă*, în *Studiu introductiv*, în vol. *Aristotel, Despre cer*, studiu introductiv, bibliografie, traducere din greaca veche, sumar analitic, note și indexuri de Șerban Nicolau, București, Editura Paideia, 2005, pp. 21–25).

² Nicolaos din Damasc este un peripatetic din vremea lui Augustus, contemporan mai tânăr al lui Andronicos din Rhodos, editorul lui Aristotel, născut în Siria la Damasc în 64 î.Chr., după unii de origine greacă, după alții evreu elenizat. Este secretar și confident al regelui Irod al evreilor și ambasador la Roma. La moartea lui Irod în 4 î.Chr. vrea să se retragă din viața publică, dar va face bune oficii ca ambasador și pentru urmașul acestuia, Irod Arhelaos. Nu se cunoaște anul morții și nici dacă s-a întâmplat la Roma sau în Orient. A scris o istorie universală în 144 de cărți, o autobiografie, o viață a lui Augustus, o viață a lui Irod, tragedii și comedii. Din vechime se spunea că operele filosofice, constând mai ales din comentarii la tratatele aristotelice, erau la fel de numeroase ca cele istorice (cf. A. et M. Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, vol. V, Paris, Éd. Albert Fontemoing, 1901, p. 401), între acestea fiind un comentariu la *De caelo* și altul la *De anima*. Scrierile sale s-au pierdut, păstrându-se doar referințe precum cele din comentariul la *De caelo*, citate de Simplicius (sf. sec. al V-lea - înc. sec. al VI-lea), care-l numește Nicolaos Peripateticul.

al operelor aristotelice, Andronicos din Rhodos³, cel care face prima ediție științifică a tratatelor lui Aristotel și Theophrast. Altfel spus, tratatul numit *Metafizica*, cel care s-a comentat și a influențat decisiv filosofia de mai bine de două milenii încoace, n-a fost conceput ca atare de către autorul lui. El provine în genere, ca și restul tratatelor din *corpus*-ul păstrat ajuns până la noi, din cursurile pe care Aristotel le făcea în Lyceu și care erau destinate unui grup destul de restrâns de inițiați și aproape necunoscute până la ediția lui Andronicos. Până atunci fuseseră cunoscute publicului larg lucrările publicate, cele în circulație (τα εγκυκλια), numite și scrieri exoterice (οι εξωτερικοι λογοι). Majoritatea erau dialoguri aristotelice de tinerete după modelul celor platoniciene. Deși erau cele mai răspândite până în sec. I î.Chr., ele s-au pierdut și nu ne-au parvenit decât fragmentar. A doua categorie în care își împărțea Aristotel scrierile era a celor numite esoterice (οι εσωτερικοι λογοι) compuse din cursuri (μεθοδοι) și lucrări de școală (πραγματεια). Ele se mai numeau și scrieri acroamatice (οι ακροαματικοι λογοι). Antichitatea le-a cunoscut mai bine după ediția lui Andronicos din Rhodos și formează *corpus*-ul aristotelic ajuns până în contemporaneitate. Fără îndoială, se poate presupune că ele au mai fost publicate în vremea lui Aristotel, dar parțial și restrâns, pentru uzul intern al școlii.

Faptul că *Metafizica*, așa cum o cunoaștem azi, este rezultatul reunirii mai multor cursuri ținute de Aristotel în școala sa nu este singular. Deopotrivă s-a întâmplat și cu tratatul *Physica*. Să ne amintim că trimerile pe care le face Aristotel în tratatul de astronomie *De caelo* la tratatul de filosofie naturală generală nu folosesc numele *Physica*, ci trimerile indică conținutul acelei părți la care se face referire. El este numit când *lucrările despre mișcare*⁴, când *tratatul despre principii*⁵, când *tratatul despre timp și mișcare*⁶. Apoi, faptul că ultimele două cărți din *De caelo* sunt mai apropiate ca stil și conținut de următorul tratat de filosofie

³ Andronicos din Rhodos este un peripatetician din sec. I î.Chr. și, potrivit tradiției, ultimul scolarh al Lyceului (58-47 î.Chr.). Tot potrivit tradiției, Sulla, cuceritorul din 87 î.Chr. al Atenei, aduce la Roma manuscrisele lui Aristotel și Theophrast, recuperate după mai bine de două secole. Aici gramaticul peripatetician Tyrannion din Amisos le studiază și le editează primul. Dar primul care publica o ediție științifică, ajutat și de adnotările lui Tyrannion, este Andronicos din Rhodos către anul 70 î.Chr. la Roma, în timpul lui Cicero. Faptul că Andronicos este primul editor critic al lui Aristotel este întărită de mărturia lui Porphyrios în legătură cu editarea operei lui Plotin (*Viața lui Plotin*, 24, 5-11): „Dar am făcut precum Apollodor din Atena și Andronicos peripateticianul; unul a reunit în zece tomuri operele poetului comic Epicharmos; celălalt a împărți operele lui Aristotel și pe cele ale lui Theophrast, reunind subiectele asemănătoare”. Titlul *Metafizicii* (Μετα τα Φυσικα) provine din sintagma τα μετα τα φυσικα, adică „scrierile de după cele de fizică” și îi aparține cel mai probabil lui Andronicos.

⁴ Cf. Aristotel, *De caelo*, I (A), 5, 272a30: „... cum s-a arătat mai înainte, în lucrările despre mișcare (ἐν τοῖς περὶ κινήσεως) ...”, care trimite la *Phys.*, VI, 7; I (A), 7, 275b22: „... se găsește în tratatele despre mișcare (ἐν τοῖς περὶ κινήσεως) ...”, care trimite la *Phys.*, VIII, 10; III (Γ), 1, 299a10: „... s-a precizat mai înainte în lucrările despre mișcare (ἐν τοῖς κινήσεως λόγοις) ...”, care trimite la *Phys.*, VI, 1-2.

⁵ Cf. Aristotel, *De caelo*, I (A), 7, 274a21: „... nu numai potrivit rațiunilor expuse în tratatul nostru despre principii (ἐν τοῖς περὶ τὰς ἀρχάς) ...”, care trimite la *Phys.*, III, 4-8.

⁶ Cf. Aristotel, *De caelo*, III (Γ), 4, 303a23: „... despre care am vorbit mai înainte în tratatul despre timp și mișcare (ἐν τοῖς περὶ χρόνου καὶ κινήσεως) ...”, care trimite la *Phys.*, VI (Δ), 1-2.

naturală, *De generatione et corruptione*, decât de primele două cărți ale lui este de asemenea foarte cunoscut și comentat. Este cert, prin urmare, că Aristotel nu și-a denumit și nici conceput tratatele în felul în care tradiția s-a obișnuit să o facă⁷. Pe de altă parte, există informații istorice potrivit cărora o parte din învățătura acroamatică aristotelică s-a pierdut. Am arătat în altă parte că inclusiv *Organonul*, care cuprinde cele șase tratate de logică aristotelică ajunse până la noi, cuprinde doar o parte a învățăturii logice a lui Aristotel⁸.

Cazul tratatului *Metaphysica*, care a juns la noi în 14 cărți, este ceva mai deosebit. Filosoful, traducătorul și comentatorul englez al lui Aristotel din sec. al XX-lea, Sir David Ross, în monografia pe care i-o dedică acestuia în 1923, vorbește despre un tratat numit *Metaphysica* în zece cărți, menționat în catalogul operelor aristotelice al lui Hesychios⁹. Aceasta, spune el, este probabil *Metafizica* noastră cu omisiunile următoare: 1) în primul rând, *cartea α* (alfa mic), a doua carte a tratatului, al cărei nume arată ca a fost introdusă după ce numerotarea originală a fost completă; ea nu este o introducere la metafizică, ci la fizică sau, în orice caz, la o filosofie teoretică în genere, fiind atribuită și altui autor antic cu toate că are un pronunțat caracter aristotelic; 2) în al doilea rând, *cartea Δ*, a cincea carte a tratatului, care în listele lui Diogenes Laertios și Hesychios apare separat cu titlul *Despre înțelesurile multiple ale cuvintelor sau modificarea lor prin adaos* (Περὶ τῶν ποσάχως λεγομένων ἢ κατὰ προσθεσιν)¹⁰; caracterul diferit al acestei cărți față de restul tratatului, fiind de fapt un dicționar unde sunt discutate sensurile a treizeci de concepte ale aristotelismului, este evident chiar la o privire superficială; 3) în al treilea rând, *cartea K*, a unsprezecea carte a tratatului, despre conținutul căreia Sir David Ross consideră că în prima parte este doar o versiune prescurtată a cărților B, Γ, și E, iar partea a doua este formată din extrase din *Physica* II, III și V; în plus, spune el, gramatica cărții K este în bună măsură

⁷ Vezi și Șerban Nicolau, *Autenticitatea tratatului Despre cer și transmiterea textului. Tradiția directă*, în *Studiu introductiv*, în vol. Aristotel, *op. cit.*, pp. 15–20.

⁸ Vezi Șerban N. Nicolau, *Tratatul aristotelic Despre cer. Comentarii logico-clasice*, București, Editura Academiei Române, 2019, pp. 224–225.

⁹ Există *patru cataloage* sau *liste* de opere aristotelice rămase din vechime. *Primele două* dintre ele provin din tradiția lui Hermippos din Smirna (sf. sec. al III-lea î.Chr.), anume listele lui Diogenes Laertios și Hesychios. *Ultimele două* provin din tradiția lui Andronicos din Rhodos (sec. I î.Chr.), anume listele lui Ptolemaios Filosoful și ale unui autor anonim. În vol. V al ediției Bekker (*Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*), Valentinus Rose dă *trei cataloage* de opere aristotelice: 1) lista lui Diogenes Laertios, cu 145 de titluri; 2) lista lui Hesychios, cu 196 de titluri, care până la 139 reproduce aproximativ lista lui Diogenes Laertios; 3) lista lui Ptolemaios Filosoful (cf. *Ex Andronici Rhodii indice librorum Aristotelis*, în *Aristotelis Opera*, editat Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, pp. 1463–1473); 4) Aram Frenkian vorbește și de o *a patra listă*, aparținând unui autor anonim, dintr-o scriere intitulată *Viața lui Aristotel*, listă provenind din tradiția lui Andronicos din Rhodos (cf. A. Frenkian în vol. Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, București, Editura Academiei Române, 1963, pp. 611–612, n. 62).

¹⁰ Tratatul lui Aristotel cu titlul Περὶ τῶν ποσάχως λεγομένων ἢ κατὰ προσθεσιν (*Despre înțelesurile multiple ale cuvintelor sau modificarea lor prin adaos*) într-o carte, viitoarea carte D post Andronicos din Rhodos din *Metaphysica* actuală, apare separat în două liste: 1) mai întâi în lista lui Diogenes Laertios (cf. *Ex Andronici Rhodii indice librorum Aristotelis*, în *Aristotelis Opera*, editat Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, p. 1464, poziția 36) și 2) în lista lui Hesychios (cf. *ibidem*, p. 1466, poziția 37).

nearistotelică, ducând la concluzia foarte probabilă că provine din notițele unui elev; 4) în al patrulea rând, *cartea A*, a douăsprezecea carte a tratatului, care, nefăcând trimitere la niciuna din celelalte cărți ale tratatului, este mai curând un tratat separat despre cauza primă¹¹. Această teorie a unei *Metafizici* în zece cărți fără cele patru cărți enumerate mai înainte a fost susținută înainte de Sir David Ross și de clasicistul german Werner Jaeger¹², iar în a doua jumătate a sec. al XX-lea de clasicistul belgian Paul Moraux¹³.

Teoria lui Paul Moraux, potrivit căreia *Metafizica* lui Aristotel exista deja aranjată în zece cărți cu cel puțin două secole înainte de ediția lui Andronicos din Rhodos, adică încă din sec. al III-lea î. Chr, se bazează pe faptul că în catalogul lui Hesychios, amintit mai sus, figurează la poziția 111 ο μεταφυσικα în zece cărți¹⁴. Dacă teoria lui Moraux este adevărată, avem mai multe consecințe care corectează teoria lui Jaeger și Ross. În primul rând, gruparea tratatului în cele zece cărți este mai veche cu cel puțin două secole-două secole și jumătate provenind poate chiar din vremea lui Aristotel sau, în cel mai rău caz, din școala peripatetică și în niciun fel nu este lucrarea lui Andronicos din Rhodos, pe care acesta ar fi moștenit-o din tradiția peripatetică a vechiului Lykeion. Chiar dacă ar fi adevărat acest lucru, el nu exclude o revizuire a *Metafizicii* din partea lui Andronicos. În al doilea rând, titlul *Metaphysica* deopotrivă nu-i aparține lui Andronicos, provenind la fel din tradiția peripatetică. Ceea ce, în al treilea rând, pune sub semnul întrebării și explicațiile privitoare la ceea ce stă în spatele titlului tratatului. Dacă este adevărată teoria lui Jaeger și Ross, după care titlul *Metafizicii* provine din sintagma τα μετα τα φυσικα cu sensul de „scrierile de după cele de fizică”, atunci se poate presupune

¹¹ Cf. Sir David Ross, *Aristotel*, București, Editura Humanitas, 1998, pp. 21–22; despre restul tratatului el spune (p. 22): „Cele mai vechi părți ale *Metafizicii* sunt probabil (A, Δ, K prima parte), Λ, N; K a fost mai târziu înlocuită cu B, Γ, E; M (o versiune târzie și foarte diferită a lui N) a fost așezată înaintea lui N; iar A, B, Γ, E, Z, H, Θ, I, M, N, au fost elaborate ca un întreg încheșat, fiind legate între ele prin trimiteri încrucișate, care ar putea fi chiar ale lui Aristotel”; această din urmă grupare este cel mai probabil tratat în zece cărți intitulat *Metaphysica* pe care l-a editat Andronicos din Rhodos.

¹² Werner Wilhelm Jaeger (1888, Germania –1961, Statele Unite) este un mare savant clasicist german emigrat la mijlocul anilor '30 ai sec. al XX-lea în America. Teza lui de doctorat este o dizertație tocmai despre *Metafizica* aristotelică. A fost profesor la universitățile din Basel, Kiel și Berlin înainte de emigrare, iar în Statele Unite la universitățile din Chicago și Harvard. A editat critic, între altele, *Metaphysica* lui Aristotel în Germania și Statele Unite, iar ultima dată la Oxford în Marea Britanie (*Aristotelis Metaphysica*, recognovit brevisque adnotatione critica instruxit W. Jaeger, Oxonii e Typographeo Clarendoniano, 1957).

¹³ Paul Moraux (1919, Belgia – 1985, Germania) este deopotrivă un mare savant elenist, belgian de origine, dar care și-a desfășurat majoritatea activității în Germania. Doctor în filosofie și literă al Universității din Liège, a fost apoi profesor la universitățile din Fribourg, Istanbul și Berlin (1959–1984), dedicându-și viața studierii manuscriselor aristotelice, editării critice a lui Aristotel (între altele, este ultimul editor și traducător în colecția franceză de clasici Les Belles Lettres a tratatului aristotelic *De caelo*, Paris, 1965) și studierii aristotelismului timpuriu, cea mai importantă cercetare despre această perioadă fiind monumentală lucrare în 3 volume, *Der Aristotelismus bei den Griechen*, 3 Bände, Berlin, Walter De Gruyter Verlag, 1973–1985. În primul volum al acestei lucrări, care are drept subtitlu *Von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias. Die Renaissance des Aristotelismus im 1. Jh.v.Chr.*, el susține ipoteza existenței *Metafizicii* în zece cărți înainte de ediția lui Andronicos din Rhodos bazându-se pe faptul că ea apare în lista lui Hesichyos.

¹⁴ Cf. *Aristotelis Opera*, editit Academia Regia Borussica, volumen quintum, Berlin, 1870, p. 1467, poziția 111 din lista lui Hesychios.

că el se referă la locul pe care-l ocupă tratatul în *corpus*-ul aristotelic. Într-adevăr, în ordinea tradițională, fixată după editia lui Andronicos din Rhodos în sec. I î.Chr. și păstrată până la ediția noastră standard Immanuel Bekker din sec. al XIX-lea, primele sunt tratatele de logică, grupate în *Organon*, apoi tratatele de fizică, incluzând, din perspectivă aristotelică, și tratatele de biologie și zoologie (*Physica*, *De caelo*, *De generatione et corruptione*, *Meteorologica*, cele cinci tratate de biologie și zoologie, etc.), după care urmează tratatul *Metaphysica*. Atunci μετὰ ar avea sensul de „după”, adică *Metafizica* ar însemna pur și simplu „scrierile de după cele de fizică”. Dar, argumentează pe de altă parte Paul Moraux¹⁵, prepoziția μετὰ are în greacă și sensul de „dincolo de”, nu ca ordine, ci ca importanță, adică în sensul latinescului *trans*, ceea ce transcende ceva. Atunci τὰ μετὰ τὰ φυσικὰ nu mai înseamnă pur și simplu „scrierile de după fizică”, ci „scrierile care transcend fizica”, care sunt dincolo de experiența fizică, în toate sensurile aristotelice ale experienței, iar în acest caz titlul are un înțeles filosofic fără îndoială. Ceea ce ar corespunde și ideii lui Aristotel, potrivit căreia ceea ce numim noi acum *metafizică* și ceea ce numea el *filosofie primă*, *știință primă* sau chiar *teologie*, este *prima între științe* și cea care se ocupă de lucrurile cele mai generale, fiind o formă specială de cunoaștere¹⁶. Trebuie spus că toate aceste teorii, fie cele mai vechi precum ale lui W. Jaeger sau Sir David Ross, fie mai noi precum cea a lui Paul Moraux, se bazează pe supoziții, pe presupuneri și pe foarte puține informații istorice cu un grad mai mare sau mai mic de certitudine. Ele sunt susținute prin argumente logice, filologice și mai puțin prin informații istorice sigure, fiind foarte probabil să rămână pentru totdeauna teorii neverificate și imposibil de verificat ale istoriei filosofiei grecești.

Pe de o parte, ceea ce este sigur sunt următoarele trei lucruri. În primul rând, Aristotel n-a cunoscut și n-a folosit termenul de „metafizică”. El folosește cu totul alte denumiri pentru prima dintre științe, așa cum s-a arătat mai sus. În al doilea rând, gruparea celor zece cărți sub același titlu, fie că aparține școlii peripatetice din sec. al III-lea î.Chr., făcând posibilă apariția sa în lista lui Hesychios, fie că datează din sec. I î.Chr., fiind opera lui Andronicos din Rhodos, nu îi aparține lui Aristotel. În al treilea rând, nu se poate presupune redactarea succesivă a cărților tratatului în ordinea aranjării lor și, prin urmare, nici nu se poate presupune că aceasta a fost ordinea în care au fost gândite de către Aristotel. Pe de altă parte, ceea ce are un mare grad de probabilitate sunt următoarele trei lucruri. În primul rând, toate tratatele acroamatice, eventual cu excepția *Metafizicii*, adică cele provenite din cursurile destinate doar învățământului din Lykeion, cele care formează astăzi *corpus*-ul aristotelic, cu cele două ipoteze de mai sus privind *Metafizica*, au fost redactate în forma pe care am moștenit-o la trei secole după Aristotel și publicate în ediția lui Andronicos din Rhodos. În vremea lui Aristotel¹⁷, ele erau numite λόγοι, adică „discursuri” sau „cursuri”, cu un termen modern, neconcepute în vederea publicării, ci doar al dezvoltării lor orale în Lykeion. Urmele unui asemenea stadiu de elaborare a tratatelor au fost puse în evidență de către savanții pomeniți mai sus pentru majoritatea tratatelor *corpus*-ului aristotelic.

¹⁵ Cf. E. Berti, *op. cit.*, p. 9.

¹⁶ Vezi și E. Berti, *op. cit.*, pp. 8–9.

¹⁷ Vezi pentru dezvoltări E. Berti, *op. cit.*, pp. 10–11.

Mai mult decât atât, nu este sigur nici că toate adnotările, comentariile și însemnările adăugate îi aparțin lui Aristotel, putând foarte bine să aparțină discipolilor sau elevilor săi¹⁸. În al doilea rând, chiar dacă textul care ne-a parvenit nouă și chiar cel ajuns după trei secole la Andronicos nu ar cuprinde exact cuvintele lui Aristotel, cum s-a arătat mai sus, este foarte probabil ca puritatea ideilor sale să se fi păstrat. În școlile filosofice ale vechii Elade respectul pentru ideile și chiar pentru cuvintele maestrului pe care-l urmau discipolii era un lucru sfânt, așa încât se poate presupune că nu numai ideile, dar și cuvintele maestrului erau păstrate cu mare sfințenie și exactitate. Se poate vedea acest lucru, de pildă, chiar la cinci secole după Aristotel la cel mai important comentator peripatetic grec al lui, Alexandru din Afrodisia. În al treilea rând, așa cum a arătat marele cercetător german Werner Jaeger¹⁹, nu toate cărțile *Metafizicii* au fost redactate în aceeași perioadă a vieții, unele fiind mai noi, iar altele fiind mai vechi, reunirea lor făcându-se mult mai târziu după conținutul acestora. Ceea ce pare firesc dacă ne gândim că Aristotel a predat în Lykeion unsprezece sau doisprezece ani, sau chiar că ar fi putut preda cu mult înainte de școala sa, din vremea Academiei lui Platon pe lângă care a stat douăzeci de ani²⁰. Cazul *Metafizicii* nu este unul singular, căci și alte tratate aristotelice provenite din cursurile de la Lykeion au aceleași urme ale unor redactări din perioade diferite ale vieții filosofului.

S-a spus mai sus că cei mai renumiți savanți care au studiat *Metafizica* sunt de părere că patru din cele paisprezece cărți ale ei nu au făcut parte din aranjarea inițială și au fost adăugate ulterior. Între acestea patru, lucrurile sunt aproape clare pentru a cincea carte²¹, cartea Δ, căci ea apare ca o carte de sine stătătoare cu titlu separat în două cataloage vechi de lucrări aristotelice, la Hesychios (sec. III î.Chr.) și Diogenes Laertios (sec. II–III d.Chr.)²², anume Περὶ τῶν ποσάχως λεγομένων ἢ κατὰ προσθεσιν (*Despre înțelesurile multiple ale cuvintelor sau modificarea lor prin adaos*). Cartea Δ este de fapt un dicționar de treizeci de termeni expuși în treizeci de capitole, fiecare ocupându-se de sensurile câte unuia. Este foarte probabil ca această carte să fi luat naștere ca un dicționar didactic al Lykeion-ului și să fi fost adăugată *Metafizicii* după sec. al III-lea d.Chr., de vreme ce apare separat la Diogenes Laertios. Această metodă aristotelică de a inventaria sensurile termenilor pe care îi folosește în lucrările sale nu este proprie doar cărții Δ, căci ea se găsește

---

¹⁸ Un exemplu relevant din tratatul *De caelo*: în cea mai întinsă și stufoasă demonstrație pe care o face Aristotel, cea despre eternitatea lumii, care se întinde pe nu mai puțin de patru cărți (A, 10-12 - B, 1), după demonstrația propriu zisă, sunt adăugate o serie de șapte argumente suplimentare, care sunt doar schițe ale unor posibile demonstrații nedezvoltate în favoarea eternității cerului, teza de demonstrat; ordinea acestora, stilul laconic folosit, gramatica și multe alte argumente pot duce la concluzia că este vorba despre notații marginale ulterioare, care pot aparține lui Aristotel fie unuia sau mai multor discipoli ai săi; sunt dezvoltate în altă parte în detaliu toate aceste argumente (vezi Șerban N. Nicolau, *Demonstrația aristotelică a eternității cerului*, în *Probleme de logică*, vol. XIII, București, Editura Academiei Române, 2010, pp. 179–198).

¹⁹ Cf. Werner Jaeger, *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Berlin, Weidmann Verlag, 1923.

²⁰ Cf. E. Berti, *op. cit.*, p. 11.

²¹ Vezi și E. Berti, *op. cit.*, p. 57.

²² Vezi *supra*, n. 11.

și în alte tratate, precum despre φύσις (natură) în *Physica*²³ sau despre οὐρανός (cer) în *De caelo*²⁴. Acest fel de determinare a termenilor este o modalitate neconvențională a lui Aristotel, adică o modalitate de a defini termenii prin alte mijloace decât definirea prin gen proxim și diferență specifică, modalitatea convențională consacrată chiar de către el. În plus, determinarea termenilor prin diferite semnificații nu este singura modalitate neconvențională aplicată de Aristotel, căci se mai pot enumera alături de ea și determinarea prin diverse accepții istorice și deopotrivă determinarea prin rațiuni etimologice²⁵.

Cartea a patra (Γ) a *Metafizicii*, precedenta cărții Δ, începe astfel: „Ἐστιν ἐπιστήμη τις ἣ θεωρεῖ τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ τὰ τοῦτῳ ὑπαρχόντα καθ’ αὐτό. (Există o anume știință care studiază ființarea ca ființare și cele care-i aparțin prin sine)”²⁶. Capitolul șapte al cărții Δ²⁷ se ocupă tocmai de înțelesurile diferite, convențional vorbind, ale *ființei*²⁸. Aristotel nu vorbește însă aici doar despre *ființă* (τὸ εἶναι), ci

²³ Cf. Aristotel, *Phys.*, II (B), 1, 192b8-193b21.

²⁴ Cf. Aristotel, *De caelo*, I (A), 9, 278b9-24.

²⁵ Vezi Ș. N. Nicolau, *Modalități de determinare a termenilor înainte de fi definiți*, în vol. *Tratatul aristotelic Despre cer. Comentarii logico-clasice*, București, Editura Academiei Române, 2019, pp. 112–121.

²⁶ Aristotel, *Met.*, IV (Γ), 1, 1003a21-22 (trad. n.); E. Berti (*op. cit.*, p. 58) emite ipoteza potrivit căreia editorii *Metafizicii* ar fi plasat probabil cartea despre înțelesurile multiple ale cuvintelor, actuala carte Δ, după cartea Γ, care începe vorbind despre ființă, tocmai pentru că al șaptelea capitol al lui Δ se ocupă de înțelesurile ființei; ceea ce pare neconvincător la prima vedere, dacă ne gândim că și primele șase capitole ale lui Δ se ocupă de sensurile unor termeni foarte importanți ai aristotelismului (principiu, cauză, element, natură, necesar, unu), dar care pare totuși posibil, dacă ne gândim că ființa se află în centrul tratatului.

²⁷ Cf. Aristotel, *Met.*, V (Δ), 7, 1017a7-b9.

²⁸ În elină *a fi* se spune εἶναι; articulat la neutru, τὸ εἶναι ar însemna *faptul de fi, a fi-ul*, ceea ce s-a tradus în latină prin *esse*, în franceză prin *l'être*, în germană prin *das Sein*, în engleză prin *the being*, iar în română prin *ființa*; participiul prezent neutru articulat al lui εἶναι (ὄν, οὐσα, ὄν), anume τὸ ὄν, cu pluralul τὰ ὄντα, s-a tradus în latină, care n-are participiu prezent, printr-un termen inventat *ens*, pl. *entia*, s-a tradus în franceză, care are participiu prezent, prin *l'étant*, pl. *les étants*, iar în germană prin *das Seiende*, pl. *die Seienden*; în română, care deopotrivă n-are participiu prezent ci doar trecut (*fost, fostă*, pl. *foști, foste*), o soluție ar putea părea utilizarea gerunziului *fiind-ul*, pl. *fiinde-le*, dar care, așa cum spune Al. Surdu, sună destul de straniu și n-a fost folosit; mai ales la sugestia traducerilor franceze din sec. al XX-lea, deosebite de altfel calitativ, precum cea a lui J. Tricot la *Metafizica* (Aristote, *La Métaphysique*, traduit par Jules Tricot, tome I-II, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1953) sau cea a lui A. Diès la *Sofistul* (Platon, *Oeuvres complètes*, Tome VIII, 3-e partie, *Le Sophiste*, texte établi et traduit par Auguste Diès, Paris, Société d'édition „Les Belles Lettres”, 1925), τὸ ὄν, pe care aceștia l-au tradus prin *l'être*, a fost tradus și în română prin *ființă*, adică echivalentul lui τὸ εἶναι; dar, pentru ca traducerile românești să nu trădeze originalul, τὸ εἶναι și τὸ ὄν trebuie tradusi diferit pentru că se referă la lucruri diferite; *faptul de a fi* sau *ființa* (τὸ εἶναι) se referă la *planul subsistenței*, „a ceea ce înseamnă Absolutul, Însinele din care provine ceea ce se manifestă” (cf. Al. Surdu, *Problema existenței. Controverse terminologice*, în rev. *Academica*, nr. 34, ianuarie 2005, București, Editura Academiei Române, pp. 29), în timp ce *ființarea*, termenul pe care l-am adoptat noi pentru τὸ ὄν, se referă la *manifestarea ființei în planul existenței*; termenul de *existență*, de care n-a dispus gândirea greacă, apare pentru prima dată în terminologia filosofică latină (de la *e, ec, ex* (din, de la, după) + *sisto, sistere* (a sta, a se ține, a se menține), care au dat *exsisto, exsistere*, iar la forma contrasă *existo, existere*) (cf. Al. Surdu, *ibidem* și Al. Surdu, *Semnificația tradițională și modernă a existenței*, în rev. *Academica*, nr. 35, februarie 2005, București, Editura Academiei Române, pp. 42–44).

și despre manifestarea ființei, despre *ființare* (το ον). Aristotel deosebește aici patru înțelesuri²⁹ ale ființei și ființării, capitolul putându-se împărți în patru părți potrivit acestora: *prin accident* (κατα συμβεβηκος)³⁰, *prin sine* (καθ' αυτο)³¹, *ca adevărată* (ως αληθες)³² și *în potență sau în actualitate* (δυναμει η εντελεχεια)³³. Capitolul începe prin diferențierea ființării (το ον) *prin accident* de cea *prin sine*: „Το ὄν λέγεται τὸ μὲν κατὰ συμβεβηκὸς τὸ δε καθ'αυτο, ... (*Ființarea* se spune, pe de o parte, prin accident, pe de alta, prin sine, ...)”³⁴. În dezvoltarea *primului* înțeles, cel *prin accident* (κατα συμβεβηκος), Aristotel mai folosește o singură dată (1017a16) pe το ον (ființarea) și niciodată pe το ειναι (ființa). În schimb, dezvoltarea celui de-al doilea înțeles, cel *prin sine* (καθ' αυτο), care înseamnă cel *potrivit figurilor categoriei* (τα σχηματα της κατηγοριας), începe cu sensurile lui ειναι (a fi) potrivit figurilor categoriei: „καθ' αυτα δε ειναι λεγεται οσαπερ σημαινει τα σχηματα της κατηγοριας· (prin sine, a fi se spune la fel precum înseamnă figurile categoriei;)”³⁵. În partea a doua, Aristotel mai folosește de două ori (1017a23, 27) pe το ειναι (ființa) și niciodată pe το ον (ființarea). Cel de-al treilea înțeles, cel *ca adevărată* (ως αληθες), se referă câte o singură dată la το ειναι, aici cu sensul de „a fi”³⁶, το μη ειναι, aici cu sensul de „a nu fi” și το εστιν (este-le): „ετι το ειναι σημαινει και το εστιν οτι αληθες, το δε μη ειναι οτι ουκ ακηθες αλλα ψευδος, ... (În plus, a fi și este înseamnă că ceva e adevărat, iar a nu fi că nu e adevărat, ci fals, ...)”³⁷. Al patrulea înțeles, cel *în potență sau în actualitate* (δυναμει η εντελεχεια), se referă câte o singură dată la το ειναι (ființa) și το ον (*ființare*): „ετι το ειναι σημαινει και το ον το μεν δυναμει ρητον το δ' εντελεχεια των ειρημενων τουτων· (În plus, ființa și ființarea înseamnă deopotrivă, din cele spuse mai înainte, fie [ființa] în potență, fie [ființa] în actualitate;)”³⁸.

²⁹ Capitolul 7 din cartea Δ a *Metafizicii* aristotelice a constituit punctul de plecare al unei foarte importante și interesante lucrări despre ființă la Aristotel din 1862 scrisă de Franz Brentano, scriere care i-a marcat decisiv pe Edmund Husserl și Martin Heidegger; acolo sunt discutate și dezvoltate tocmai cele patru înțelesuri ale ființei din acest capitol (vezi Franz Brentano, *Despre multipla semnificație a ființei la Aristotel*, trad. din germană și introd. Ion Tănăsescu, București, Editura Humanitas, 2003).

³⁰ Cf. Aristotel, *Met.*, V (Δ), 7, 1017a7-22.

³¹ Cf. Aristotel, *Met.*, V (Δ), 7, 1017a22-30.

³² Cf. Aristotel, *Met.*, V (Δ), 7, 1017a31-35.

³³ Cf. Aristotel, *Met.*, V (Δ), 7, 1017a35-b9.

³⁴ Aristotel, *Met.*, V (Δ), 7, 1017a7-8 (subl. n.).

³⁵ Aristotel, *Met.*, V (Δ), 7, 1017a22-23 (subl. n.); lista din schema categoriilor de aici este cea de *opt* categorii, destul de comună la Aristotel, precum cele din *An. Post.*, 83a21 și *Phys.*, 225b5; lista de *zece* categorii, cea completă, se găsește doar în *Cat.*, 1b25-27 și *Top.*, 193b20-23; liste mai scurte sunt încă mai comune în alte tratate.

³⁶ Problema traducerii acestor forme flexionare deosebite ale verbului ειναι într-un text aristotelic este faptul că, în genere, Aristotel nu precizează sensul în care le folosește, το ειναι putând să însemne, la câteva zeci de rânduri și în același capitol, precum în cazul de față, deopotrivă *ființa* și verbul *a fi* pur și simplu; doar o analiză a contextului ar avea șansa de a pune lucrurile în matca lor corectă, iar traducerea să nu sune straniu; Jules Tricot, unul dintre cei mai fideli traducători din sec. al XX-lea în limba franceză ai lui Aristotel, traduce la fel fără a teoretiza însă (cf. trad. cit. la tratatul *La Métaphysique*, ed. 2003, tome I, p. 272).

³⁷ Aristotel, *Met.*, V (Δ), 1017a31-32 (subl. n.).

³⁸ Aristotel, *Met.*, V (Δ), 7, 1017a35-b2 (subl. n.).

Toate aceste patru înțelesuri ale „ființei”³⁹ pe care Aristotel le discută aici în V (Δ), 7, anume 1) το κατα συμβεβηκος, 2) τα σχηματα της κατηγοριας, 3) το ως αληθες și 4) το δυναμει και εντελεχεια, se regăsesc în urmatoarea carte VI (E), 1026a33-b2⁴⁰. Ultimele trei sensuri 2), 3) și 4) reapar în IX (Θ), 1051a34-b2⁴¹ și XIV (N), 1089a26-28⁴², potrivit lui XII (Λ), 1069b27⁴³. Acest lucru dovedește că a cincea carte de acum a *Metafizicii*, chiar dacă a fost concepută ca o lucrare de sine stătătoare pentru uzul didactic al școlii aristotelice, cum s-a văzut, a fost concepută în legătură cu ideile pe care le dezvoltă restul tratatului în celelalte cărți. Potrivit lui Alexandru din Afrodisia⁴⁴, Aristotel va dezvolta analiza acestor patru înțelesuri ale ființei în celelalte cărți ale *Metafizicii*, anume despre ființarea *potrivit accidentului* și despre cea *drept adevărată* în cartea VI (E), despre ființarea *prin sine* în cărțile VII (Z) și VIII (H), iar despre cea *în potență* și *în actualitate* în cartea IX (Θ).

Fiind unul dintre tratatele aristotelice care au influențat cel mai mult filosofia, deopotrivă pe cea orientală și pe cea apuseană, *Metafizica* a fost, ca și celelalte lucrări moștenite, comentat și studiat de mai bine de două milenii cât s-au scurs de la ediția lui Andronicos din Rhodos. Lăsând de-o parte istoria de la Renaștere încoace, acest lucru s-a petrecut, judecând după limba în care s-au scris comentariile, în cel puțin trei mari școli interpretative, cea greacă antică, cea arabă clasică și cea latină medievală, acestora putându-li-se adăuga cultura bizantină medievală.

Din prima și cea mai importantă școală a comentatorilor aristotelici, căci păstra încă sunetul original al gândirii vechilor greci, cea greacă antică, ne-au ramas trei comentarii la *Metafizica*. Cel mai important, pentru că este ultimul și singurul comentator periptetic autentic din seria deschisă de Andronicos din Rhodos a

³⁹ Cf. W. D. Ross, în *Aristotle's Metaphysics*, a revised text with introduction and commentary, vol. I, Oxford, The Clarendon Press, 1953, p. 306.

⁴⁰ Cf. Aristotel, *Met.*, VI (E), 2, 1026a33-b2: „Αλλ' επει το ον απλως λεγομενον λεγεται πολλαχως, ων εν μεν ην το κατα συμβεβηκος, ετερον δε το ως αληθες, και το μη ον ως το ψευδος, παρα ταυτα δ' εστι τα σχηματα της κατηγοριας (οιον το μεν τι, το δε ποιον, το δε ποσον, το δε που, το δε ποτε, και ει τι αλλο σημαινει τον τροπον τουτον), ετι παρα ταυτα παντα το δυναμει και ενεργεια: (trad. n.: Ființarea propriu-zisă se spune în multiple feluri, precum într-un fel era [ființarea] prin accident, altfel [ființarea] ca ceva adevărat, iar ne-ființarea ca ceva fals, apoi, pe lângă acestea, sunt figurile categoriei (precum substanța, calitatea, cantitatea, locul, timpul și celelalte moduri de a desemna ființarea), în plus, pe lângă toate acestea, este și [ființarea] în potență și ființa în act;)”.

⁴¹ Cf. Aristotel, *Met.*, IX (Θ), 10, 1051a34-b2): „Επει δε το ον λεγεται και το μη ον το μεν κατα τα σχηματα των κατηγοριων, το δε κατα δυναμιν η ενεργειαν τουτων η ταναντια, το δε [κυριωτατα ον] αληθες η ψευδος, ... (trad. n.: Ființarea și ne-ființarea se spun mai întâi potrivit figurilor categoriilor, apoi, potrivit potenței sau actului acestora sau al contrariilor lor și, în plus, în sensul de adevărat și de fals [în sensul care este cel mai propriu termenilor] ...)”.

⁴² Cf. Aristotel, *Met.*, XIV (N), 2, 1089a26-28: „αλλ' επειδη το μεν κατα τας πτωσεις μη ον ισαχως ταις κατηγοριας λεγεται, παρα τουτο δε το ως ψευδος λεγεται [το] μη ον και το κατα δυναμιν, ... (trad. n.: Dar mai întâi potrivit modurilor, ne-ființarea se spune în tot atâtea înțelesuri câte categorii sunt, apoi, pe lângă acestea, ne-ființarea se spune ca fals și potrivit potenței, ...)”.

⁴³ Cf. Aristotel, *Met.*, XII (Λ), 2, 1069b27: „τριχως γαρ το μη ον. (trad. n.: Căci ne-ființarea are trei înțelesuri.)”.

⁴⁴ Cf. Alexandri Aphrodisiensis *In Aristotelis Metaphysica commentaria*, Berolini, Typis et impensis Georgii Reimeri (*Commentaria in Aristotelem Graeca*, vol. I), 1891, p. 372, 36–37.

cărui operă s-a păstrat, este cel al lui Alexandru din Afrodisia (sec. II–III d.Chr.)⁴⁵. Comentariul la *Metafizica*⁴⁶ este primul volum editat în *Commentaria in Aristotelem Graeca* (CAG), seria comentatorilor greci editată de Academia din Berlin începând de la sfârșitul sec. al XIX-lea. Primele cinci cărți comentate de el, incluzând și Δ, sunt considerate autentice. Al doilea comentator grec de la care am moștenit un comentariu la patru cărți (B, Γ, M, N) din *Metafizica* este Syrianus⁴⁷, un filosof neoplatonic din sec. V d.Chr.. Din comentariile păstrate⁴⁸ lipsește cartea Δ. Al treilea comentator din seria greacă este Asclepius⁴⁹ (sec. VI d.Chr.), elev al neoplatonicului Ammonius Hermias al cărui comentariu la primele șapte cărți (A-Z) ale *Metafizicii* păstrat, între care și cartea Δ, a fost editat de către Academia din Berlin în CAG⁵⁰. Către mijlocul sec. al XII-lea în Bizanț trăiește un alt mare comentator aristotelic de limbă greacă, Mihail din Efes⁵¹, în seama căruia sunt puse comentariile la restul de cărți din *Metafizica* (6–14) cuprinse în comentariul lui Alexandru din Afrodisia.

⁴⁵ Se cunosc foarte puține date despre viața lui. Alexandru este născut în Afrodisias, oraș elenistic din Anatolia (Turcia) în sec. al II-lea d.Chr. și ajunge la Atena spre sfârșitul secolului. Aici îi are ca profesori pe Sosigenes și Herminus, filosofi stoici după unii, peripatetici după alții, și posibil pe Aristotel din Mytilene. Ajunge scolarh al școlii peripatetice căutând să păstreze învățătura peripatetică cât mai fidel conform textelor aristotelice. Către sfârșitul sec. al II-lea și înc. sec. al III-lea, le dedică lui Septimius Severus și Caracalla o sciure intitulată *Despre soartă*. Comentariile sale au fost foarte apreciate, fiind scrupuloase și încercând să păstreze puritatea peripatetismului. Este întemeietorul sectei alexandrinilor, comentatori într-un mod particular ai lui Aristotel. Arabii l-au prețuit mult și l-au tradus aproape în întregime.

⁴⁶ *Alexandri Aphrodisiensis in Aristotelis Metaphysica commentaria* (CAG, vol. I), consilio et auctoritate Academiae litterarum Regiae Borussicae, edidit Micheal Hayduck, Berolini, typis et impensis Georgii Reimeri, 1891.

⁴⁷ Syrianus este născut la Alexandria în Egipt. Din puținele date care sunt cunoscute despre viața lui, se știe că ajunge la Atena unde îl are ca profesor la Școala neoplatonică pe Plutarch din Atena, scolarhul Academiei care-l și lasă în locul lui la conducerea școlii (431–432), avându-i ca elevi, la rândul lui, pe Proclus și Hermias. A fost comentator al lui Platon (*Timaios*) și al lui Aristotel (*De caelo*, *De interpretatione*, *Metaphysica*). Din numeroasele sale scrieri, s-au păstrat doar un comentariu parțial la *Metaphysica* (cărțile B, Γ, M, N), două comentarii la lucrări de retorica ale lui Hermogenes și un comentariu la Platon, *Phaidros*, conservat la Hermias.

⁴⁸ *Syriani in Metaphysica commentaria* (CAG, vol. VI, pars I), consilio et auctoritate Academiae litterarum Regiae Borussicae, edidit Guilelmus Kroll, Berolini, typis et impensis Georgii Reimeri, 1902.

⁴⁹ Asclepius este un filosof neoplatonic din sec. al VI-lea născut în Asia Mică la Tralles (azi Aydın, Turcia). A fost elevul lui Ammonius Hermias și este cunoscut pentru două comentarii rămase, unul la primele șapte cărți ale *Metafizicii* aristotelice (A-Z) și altul la Nicomachus, *Introducere în aritmetică*. Se pare că ambele lucrări erau notițe la prelegerile lui Ammonius.

⁵⁰ *Asclepii in Aristotelis Metaphysicorum libros A-Z commentaria* (CAG, vol. VI, pars II), consilio et auctoritate Academiae litterarum Regiae Borussicae, edidit Michael Hayduck, Berolini, typis et impensis Georgii Reimeri, 1888.

⁵¹ Mihail din Efes a fost profesor la facultatea de filosofie a Universității din Constantinopol, prima universitate europeană de tip modern înființată, se pare, încă din vremea lui Constantin cel Mare în sec. al IV-lea dar reorganizată pe baze moderne în sec. al V-lea. Împreună cu Eustratius din Niceea, a făcut parte dintr-un cerc înființat de Anna Comnena care avea drept scop comentarea operelor din Corpus Aristotelicum neglijate de ceilalți comentatori. A făcut primul comentariu integral la *Respingerile sofistice*, a completat, se pare, comentariul la *Metafizica* de acolo de unde-l lăsase Alexandru din Afrodisia, a comentat *De generatione animalium*, *De partibus animalium*, *De motu animalium*, *De incessu animalium*, *Parva naturalia*, *Etica nicomahică* și alte opusculi mai mici. Comentariile lui au fost publicate în seria *Commentaria in Aristotelem Graeca*.

În lumea arabă, care moștenise încă din sec. al VI-lea în Asia înainte de Islam o întreagă tradiție filosofică și științifică clasică greacă, se naște în Spania maură tot în sec. al XII-lea filosoful arab care, probabil, a influențat cel mai mult filosofia occidentală latină medievală, Averroes⁵². În Occidentul european medieval în sec. al XIII-lea are loc o adevărată renaștere a aristotelismului, favorizată și prin faptul că sub presiunea musulmană turcă, care ajunge până la sfârșitul secolului să ocupe Peninsula Balcanică până la Dunăre supunând țările bulgare și sârbe și înconjurând astfel Constantinopolul, o parte a învățaților bizantini se refugiază în Italia sau în insulele grecești stăpânite de Veneția. Aceștia aduc cu ei numeroase manuscrise filosofice și științifice grecești antice care se păstrasera mai bine de un mileniu și jumătate în Imperiul Roman de răsărit. Cultura latină medievală, refugiată în Biserica Apuseană de la căderea Imperiului Roman de Apus în sec. al V-lea, cunoaște acum *corpus*-ul aristotelic pe care-l cunoscuse doar în traduceri arabe din Spania, în puținele traduceri latine și în și mai puține texte grecești. Două personalități deosebite marchează sec. al XIII-lea latin medieval în privința aristotelismului,

---

⁵² Averroes, sau Ibn Roșd pe numele lui arab, este născut la Cordoba în 1126 și moare în 1198 în Maroc. Provenit dintr-o familie cu tradiție de judecători, atât tatăl, cât și bunicul său îndeplinind asemenea demnitate, este la rândul său judecător la Sevilla. Se bucură multă vreme de favorurile califilor, iar din 1182 este medicul califului Yusuf până în 1184, când devine medicul lui Al Mansur, următorul calif. În 1195 este acuzat de către adepții liniei ortodoxe a Islamului de părăsirea căii drepte a credinței în favoarea filosofiei păgâne, cu trimitere specială la Aristotel și aristotelism. Este, prin urmare, exilat până la moarte în Maroc, iar lucrările sale condamnate și arse. Este reprezentantul prin excelență al școlii arabe, cronologic a două după școala de tradiție greacă și înaintea seriei comentatorilor latini. Datorită interesului pe care l-a avut toată viața pentru opera lui Aristotel și comentarii lui greci, interes materializat în numeroasele comentarii păstrate (a comentat 38 de lucrări ale lui Aristotel), a fost numit Comentatorul, așa cum în vechime Alexandru din Afrodisia fusese numit Exegetul. Opera sa filosofică cuprinde *Marele comentariu* la Aristotel, în care, folosind metoda vechilor comentatori greci, explică textul frază cu frază, *Comentariul mijlociu* și *Parafrazele*, în care lucrurile sunt explicate mult mai sumar. Averroes, ridicându-se împotriva interpretărilor lui Al Farabi și Avicenna, pe care le consideră departe de spiritul autentic al operelor lui Aristotel, caută să restabilească sensul autentic original al aristotelismului. În 1931 Medieval Academy of America a inițiat publicarea întregului *corpus* al comentariilor aristotelice ale lui Averroes (*Corpus Commentariorum Averrois in Aristotelem*) în versiunile arabe, ebraice sau latine împreună cu traduceri în engleză în cadrul *corpus*-ului filosofilor Evului Mediu (*Corpus Philosophorum Medii Aevi*). Iată câteva dintre aceste comentarii publicate: la *Parva naturalia* (*Averrois Cordubensis Compendia librorum Aristotelis qui Parva Naturalia vocantur*, textum hebraicum recensuit et adnotationibus illustravit Henricus Blumberg, Cambridge, The Medieval Academy of America, 1954 și *Averrois Cordubensis compendia librorum Aristotelis qui Parva Naturalia vocantur*, recensuit Aemilia Ledyard Schields, adjuvante Henrico Blumberg, Cambridge, The Medieval Academy of America, 1969); la *De caelo* (*Epitome of the De Caelo*, arabic, în *Rasā' il Ibn Rushd*, Hyderabad, 1947); la *Physica* (*Epitome of the Physics*, arabic, în *Rasā' il Ibn Rushd*, Hyderabad, 1947); la *Meteorologica* (*Epitome of the Meteorologica*, în *Rasā' il Ibn Rushd*, Hyderabad, 1947); la *De generatione et corruptione* (*Averrois Cordubensis commentarium medium in Aristotelis De Generatione et Corruptione libros*, recensuit Franciscus Howard Fobes, adjuvante Samuele Kurland, Cambridge, The Medieval Academy of America, 1956 și *Averroes on Aristotle's De Generatione et Corruptione Middle Commentary and Epitome*, translated from the original arabic and hebrew and latin versions with notes and introduction by Samuel Kurland, Cambridge, The Medieval Academy of America, 1958); la *De anima* (*Averrois Cordubensis commentarium magnum in Aristotelis De Anima libros*, recensuit F. Stuart Crawford, Cambridge, The Medieval Academy of America, 1953).

Sf. Albert cel Mare⁵³ și Sf. Thoma de Aquino⁵⁴, fiecare lăsând importante comentarii la tratatele aristotelice. În Orientul european, unde ultimul bastion creștin cade sub loviturile turcilor musulmani în 1453 odată cu cucerirea Constantinopolului, vreme de un secol și jumătate până spre 1600 filosofia pare să dispară după milenii antice și bizantine în care strălucise. Așa după cum sec. al XIII-lea a însemnat o renaștere filosofică în genere și aristotelică în speță a Occidentului, tot așa va însemna pentru Orientul european neoaristotelismul secolului al XVII-lea odată cu revigorarea învățământului filosofic de la Academia Patriarhală din Constantinopol sub rectoratul lui Teofil Corydaleu⁵⁵. Deși opera sa a rămas în bună măsură inedită, datorită strădaniilor lui Constantin Noica s-au publicat în 1970 și 1973 două volume bilingve (greacă-franceză) cuprinzând comentariile la logica și metafizica lui Aristotel.

---

⁵³ Sf. Albert cel Mare (1200, Bavaria – 1280, Köln) este un filosof creștin, călugăr dominican dintr-o familie nobiliară bavareză. Face studii la vestita la acea vreme Universitate din Padova. Intră în Ordinul Dominican în 1223 și predă teologia la Hildesheim, Freiburg am Breisgau, Regensburg, Strasburg și Köln. În 1245 ajunge la Universitatea din Paris unde primește titlul de doctor. Tânărul Thoma de Aquino îi devine în acea perioadă elev și este încurajat de către maestru care-i recunoaște înzestrarea intelectuală deosebită. Din 1254 conduce Ordinul Dominican din Germania, pe care-l apără în fața Papei Alexandru al IV-lea. Se implică în disputa dintre Siger de Brabant și averroïști cu Sf. Thoma de Aquino la 1270 la Paris de partea elevului său, pe care-l apără în 1277 și după moartea acestuia, survenită în 1274, când episcopul de Paris Etienne Tempier condamnă tezele thomiste ca fiind favorabile filosofilor necredincioși. Este beatificat în 1622 de către Papa Grigore al XV-lea și canonizat în 1931 de către papa Pius al XI-lea. A fost proclamat Doctor al Bisericii în 1931, rămânând cunoscut ca Doctorul universal alături de elevul său Thoma de Aquino proclamat Doctorul angelic. Opera sa s-a editat în 1899 în 38 de volume din care primele șase cuprind comentariile la tratatele aristotelice.

⁵⁴ Sf. Thoma de Aquino (cca. 1225, Sicilia – 1274, Statul Papal) este de origine nobiliară din casa de Aquino. După educația și studiile elementare la o mănăstire benedictină de la Monte Cassino, face studii despre artele liberale la Universitatea din Napoli, începând din acea vreme studiul filosofiei cu tratatele logice aristotelice. În 1244 devine călugăr dominican, în ciuda protestelor familiei care îi indicase direcția benedictină. Între 1248–1252 Thoma de Aquino devine elevul Sf. Albert cel Mare la Köln, sub influența căruia, și datorită faptului că Aristotel fusese integral tradus în latină la acea vreme, studiază serios aristotelismul antic. În 1252 la 27 de ani, datorită intervenției lui Albert cel Mare pe lângă Magistrul General al Ordinului Dominican pe care-l convinge de înzestrarea excepțională a lui Thoma, este trimis la Paris spre a obține bacalaureatul canonic și a ține cursuri de teologie. Devine licențiat canonic și în 1256 obține titlul de Magistru la catedra de teologie. În 1259 pleacă în Italia și devine scriitor de rugăciuni și imnuri pe lângă Papa Urban al IV-lea, iar după moartea acestuia este trimis la Roma pentru a înființa o școală dominicană. Se reîntoarce în 1268 la catedra de la Paris, iar din 1273 când are loc o prăbușire mentală nu mai scrie niciun cuvânt. Moare prematur în 1274 într-o mănăstire ciscerciană. În 1316 sub Papa Ioan al XXII-lea începe procesul canonizării care se sfârșește în 1323 prin sanctificarea sa. Pe lângă opera teologică, Sf. Thoma de Aquino a comentat și numeroase tratate filosofice între care o parte însemnată sunt cele aristotelice. Ediții de opere s-au publicat începând din 1570, iar în 1879, din inițiativa Vaticanului și a Papei Leon al XIII-lea, a fost proiectată o ediție critică, așa-numita ediție Leonină (*Editio Leonina*), inițial în 50 de volume din care au apărut până acum 39 de volume, reprezentând circa jumătate din operă. Curentul filosofic care se trage din învățătura lui a căpătat numele de thomism.

⁵⁵ Vezi Ș. N. Nicolau, *Filosofia greacă la începutul secolului al XVII-lea*, în *Studii de istorie a filosofiei universale*, vol. XVII, București, Editura Academiei Române, 2020, pp. 69–87.